

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра історичних дисциплін

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

НДПП1 АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І

(шифр і назва навчальної дисципліни)

Освітньо-професійна програма «Історія», _____

Освітній ступінь _____ «Бакалавр» _____

спеціальність _____ 032 «Історія та археологія» _____

факультет _____ Історичний _____

2020 – 2021 навчальний рік

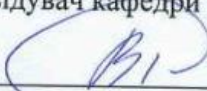
Робоча програма курсу “ Археологічні дослідження у Північному Приазов’ї “
Для студентів освітньо-професійної програми «Історія»,
Освітнього ступеню «Бакалавр»

Спеціальності 032«Історія та археологія»

Розробник: ст. викладач кафедри історичних дисциплін, к.і.н. Забавін В.О.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історичних дисциплін

Протокол від «27» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри історичних дисциплін

_____
(підпис) (Романцов В.М.)
(прізвище та ініціали)

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 02.03 Гуманітарні науки (шифр і назва)	Нормативна	
Модулів – 2	Спеціальність (професійне спрямування): 6.02.03.02 «Історія»	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 2		3-й	3-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання _____		Семестр	
(назва)		1-й	1-й
Загальна кількість годин - 90		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3,5 самостійної роботи студента – 5,6	Освітньо-кваліфікаційний рівень: Бакалавр	год.6	
		Практичні, семінарські	
		год.4	
		Самостійна робота	
		год.78	
		Індивідуальні завдання: год.	
		Вид контролю: залік	

Примітка:

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 12/78

для заочної форми навчання –

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

«Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» як навчальна дисципліна у навчальному плані підготовки бакалаврів історичної освіти за фахом «Історія» входить до циклу фундаментальних професійно – орієнтованих дисциплін. Вивчається дисципліна на денній і заочній формах навчання у другому семестрі. Для засвоєння змісту курсу суттєве значення має попереднє вивчення студентами таких навчальних дисциплін як археологія та історія первісного суспільства.

Мета навчальної дисципліни полягає у забезпеченні закріплення студентами базової системи археологічних термінів і понять та їх зв'язок з іншими навчальними дисциплінами; формуванні у слухачів концепції приазовської регіональної археології як інтегральної частини національної археології та праісторії України; формуванні відчуття «малої Батьківщини» та розширенні краєзнавчого світогляду.

Мета передбачає виконання наступних завдань:

- дослідити археологію Північного Приазов'я як систему знань про найдавніше минуле на основі археологічних джерел;
- формувати у студентів систему теоретичних знань про: сутність археологічної науки, виникнення й етапи розвитку археологічної науки в Північному Приазов'ї, археологічні дослідження як основу здобуття історичної інформації через артефакти, зв'язок археології з іншими історичними дисциплінами.
- забезпечити розвиток творчого мислення у студентів та розвинути навички наукового аналізу, спрямовані на самостійне осмислення історичних процесів;
- навчити працювати з археологічними джерелами та науковою літературою, термінологічно-понятійним апаратом, формувати вміння характеризувати загальні та регіональні археологічні процеси;
- визначити не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення регіональної археології;
- виховати у майбутніх істориків почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини;
- застосувати набуті знання для історичних реконструкцій доби первісності та культури дописемних народів.

По завершенню вивчення навчальної дисципліни студенти повинні **знати**:

- об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток;
- ключові поняття археологічної науки;
- періодизацію розвитку регіональної археології;
- сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї;
- джерелознавчу та понятійну термінологію;
- про основні типи пам'яток матеріальної культури;
- про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури;
- про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень.

Студенти повинні **вміти**:

- визначати картину змін археологічних культур у часі й просторі;
- користуватися термінологічним апаратом археології;
- формувати основну археологічну проблематику;
- застосовувати набуті знання для розуміння явищ сучасної культури;
- виступати з інформаційними тематичними повідомленнями, чітко і логічно формулювати основні положення теми;
- слухати і сприймати відповіді студентів з питань, які обговорюються, коректно аналізувати їх і доцільно доповнювати;
- робити висновки і узагальнення з конкретних теоретичних питань;
- відповідати на питання з навчальної дисципліни усно, письмово (за програмою тестової перевірки);
- брати участь у студентському науковому археологічному товаристві історичного факультету.

Засвоєння студентами змісту програми навчального курсу «Археологічні дослідження у Північному Приазов'ї» здійснюється шляхом модульного навчання та рейтингової системи оцінювання знань. Підсумковий контроль – залік.

Місце навчальної дисципліни визначено освітньою програмою компетентності. Компетентності, що набуває студент у ході вивчення курсу:

соціально-особистісні:

- набуття культури навчання впродовж життя;
- володіння культурою мислення, прийомами усного і письмового викладу матеріалу, здібністю до узагальнення, аналізу, сприйняття інформації, постановки мети та вибору шляхів її досягнення;

- здатність планувати та розподіляти час, управляти своєю діяльністю;
- здібність самостійно навчатися та аналізувати свою роботу, підвищувати майстерність;
- здатність генерувати нові ідеї; розвинута здатність до творчих підходів у вирішенні професійних завдань;
- здібність критично оцінювати свої прогалини у знаннях та вміннях, обирати засоби для їх усунення;
- вміння злагоджено працювати у колективі;
- здатність адаптуватись до нових ситуацій;
- готовність поважно та дбайливо ставитися до історичної спадщини та культурних традицій, толерантно сприймати етнічні, релігійні та культурні розбіжності;

інструментальні:

- володіння професійною науково-діловою (усною та письмовою) комунікацією українською мовою;
- навички використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій у навчанні;
- розуміння сутності та значення інформації у розвитку сучасного суспільства, володіння основними методами та засобами отримання, зберігання, переробки та поширення інформації;

професійні:

- визначати детермінацію культурогенеза географічними й історичними чинниками;
- аналізувати, порівнювати, узагальнювати історичний матеріал спираючись на джерела;
- вміння оперувати історичними фактами в ході дискусії, формувати й аргументувати власну точку зору;
- вміння працювати з картографічними матеріалами, здійснювати пошук зображальних джерел;
- здатність об'єктивно, виважено оцінювати роль осіб та суспільних груп в історичному процесі та подіях;
- вміння вести дослідницьку роботу, використовуючи доцільні методи пізнання минулого;
- володіти сучасною концептуальною базою та сучасними підходами зарубіжних та вітчизняних дослідників з проблем курсу;
- робити висновки та узагальнення з вивченої проблематики.
- знання понятійного апарату, теоретичних засад та методології проведення наукових досліджень;
- здатність виявляти різні точки зору, визнавати і сприймати таку різноманітність;
- здатність реконструювати образи минулого у словесній формі і оформлювати їх у вигляді доповідей;
- вміння переконливо викладати свої думки, дотримуватися етичних стандартів;
- вміння вести діалог з проблематики курсу;
- розуміння тенденцій та основних напрямів розвитку наукових досліджень.

Передумови для вивчення дисципліни – студенти володіють знаннями з археології, історії України та всесвітньої історії.

Результати навчання – студенти володіють компетентностями для подальшої професійної діяльності та навчання за освітньою програмою. Орієнтуються в історії розвитку археологічних знань і сучасних напрямках в археології. Знають актуальні проблеми сучасної археологічної науки, об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток; ключові поняття археологічної науки; періодизацію розвитку регіональної археології; сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї; джерелознавчу та понятійну термінологію; про основні типи пам'яток матеріальної культури; про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури; про

методи польових, камеральних та кабінетних досліджень. У студентів на достатньому рівні сформовані компетентності для написання наукових робіт з даної тематики.

3. Програма навчальної дисципліни

Тема 1. Історія вивчення археології Північного Приазов'я

Передісторія. Книга Великому Кресленню (початок XVII ст.). Щоденники академіка Й.А. Гільденштедта (XVIII ст.). І.О. Стемповський, П.І. Кеппен та І. Корніс. Проект І.Є. Забеліна (середина XIX ст.). «Курганна археологія» (догородцовський етап) другої половини XIX ст. Епізоди випадкових або навмисних розкопок курганів. Праці М.Ю. Бранденбурга, Є.Ю. Петрі, М.І. Веселовського та ін.

Початок наукової ери археології в досліджуваному регіоні: В.О. Городцов. XII Археологічний з'їзд у м. Харкові (1902 р.). Діяльність В.Ф. Спесивцева, О.О. Міллера й ін. XIII Археологічний з'їзд у м. Катеринославі (1905 р.). Діяльність Є.П. Тріфільєва, О.С. Федоровського, В.А. Харламова та ін.

Приазовська археологія 20 – 40-х рр. Археологи й археологи-краєзнавці: М.В. Сібільов, С.М. Одінова, С.О. Локтюшев, В.М. Євсєєв, П.М. Піневич, Г.Г. Афендик, А. І. Абрамов, М.О. Міллер та ін. Утворення обласних і регіональних музейних установ з археологічними колекціями в 20 – 30-ті рр. XX ст. (Ізюмський, Маріупольський, Сталінський, Артемогірський, Бахмутський музеї та ін.). Дослідження М.О. Макаренка в Сталіно та Маріуполі в 30-ті рр.

Післявоєнна археологія в досліджуваному регіоні. Наукова діяльність Д.С. Цвейбель, Т.О. Шаповалова, В.Я. Устенко та інших у 50 – 60-ті рр. Розкопки Молочанської експедиції під загальним керівництвом О.І. Тереножкіна. Дослідження поселень у Приазов'ї та на суміжних територіях (Огульчанський; Шапошникова; Кривцова-Гракова; Лесков; Телегіна та ін.).

Новобудовний етап археології Північного Приазов'я. Формування кафедри археології, історії стародавнього світу й середніх віків при ДонДУ (Т.О. Шаповалов, А.О. Моруженко, В.О. Косіков, В.О. Посередніков, В.П. Андрієнко та ін.) в 1974 р. і сектору (відділу) охорони пам'яток археології при Донецькому обласному краєзнавчому музеї (ДОКМ) в 1985 р. Формування системних археологічних колекцій у районних і міських музеях Донецької та Запорожської областей. Новобудівна археологічна експедиція при ДонДУ (А.О. Моруженко, С.М. Санжаров, В.О. Косіков, В.О. Посередніков, О.І. Привалов, Д.П. Кравець, Р.О. Литвиненко та ін.).

Діяльність академічних новобудовних Сіверсько-Донецької, Донецької та Другої Донецької експедицій протягом 1971–1981 рр. (С.Н. Братченко, О.Р. Дубовська, О.О. Кротова, М.І. Гладких, М.Л. Швецов, Л.Ф. Константинеську, Т.П. Панібудьласька, Я.П. Гершкович, І.О. Післарій, В.Г. Самойленко, О.М. Смирнов, Г.Л. Євдокимов та ін.). Розкопки новобудовної експедиції Київського державного університету протягом 1979–1993 рр. (І.С. Піоро, Б.О. Антоненко, Л.Г. Самойленко, М.В. Чмихов).

Дослідження Херсонської і Приазовської новобудовних археологічних експедицій ІА АН УРСР (А.І. Кубишев, Ю.В. Болтрик) та археологічної експедиції Запорізького краєзнавчого музею у Північно-Західному Приазов'ї. Дослідження Запорізької археологічної експедиції ІА АН УРСР (В.В. Отрошенко) в межиріччі Дніпра і Молочної. Розкопки експедицій Ростовського університету, Таганрозького державного музею-заповіднику в Північно-Східному Приазов'ї та на Міуському півострові.

Археологія у системі народної освіти в 60 – 90-ті рр.: експедиції, шкільні музеї та музеї районних, міських і обласних Палаців піонерів і школярів (В.В. Венедіктів, В.Ф. Клименко, О.І. Привалов, М.Л. Швецов, Е.Є. Кравченко, А.М. Усачук, В.М. Горбов, М.М. Ключнев, О.О. Бритюк, В.О. Манько, С.О. Теліженко, С.В. Ветров та ін.). Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція (В.К. Кульбака). Дослідження МАЕ при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Охоронні розкопки курганів в південних районах Донецької обл. та у м. Маріуполі.

Конференції та семінари: «100-річчя від дня народження М.В. Сібільова» при ДонДУ (1973 р.); міжнародна конференція «Проблеми бронзового віку півдня Східної Європи» при ДонДУ (1979 р.); обласні науково-практичні семінари «Проблеми охорони та дослідження

пам'яток археології Донбасу» при Донецькому ОКМ (1985 р., 1987 р., 1989 р.); Міжнародні конференції щодо кам'яного віку при Донецькому ОКМ; Міжнародна конференція «Північно-Східне Приазов'я в системі євразійських старожитностей (енеоліт – бронзовий вік)» при ДонДУ і Донецькому обласному палаці піонерів та школярів (1996 р.); «Братченківські читання» при Луганському ОКМ (2005 р.; 2012 р.).

Діяльність Донецької обласної організації Українського товариства охорони та використання пам'яток історії та культури (археологічні проекти) у 1970 – на початку 80-х рр. ХХ ст. Державний проект «Пам'ятки історії та культури України» (акад. І. Транько): підготовка тому про Донецьку область у 80 – 90-рр. ХХ ст.

«Сучасна» регіональна музейна та вузівська археологія Північного Приазов'я: експедиції Донецького і Запорізького краєзнавчого музею, Охоронної археологічної служби України, Ростовської обласної інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури, Ростовського Археологічного науково-дослідного бюро та ін. Дослідження експедиції Маріупольського державного університету.

Регіональні періодичні археологічні видання: «Донецький археологічний збірник», «Археологічний альманах» (Донецьк), «Святогірській альманах», «Літопис Донбасу», «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (Луганськ), «Старожитності Степового Причорномор'я і Криму» (Запоріжжя) тощо.

Загальна характеристика пам'яток археології Донецької області (чисельність, якісний склад, сучасний стан). Феномен «чорної археології» в регіоні.

Література з історіографії регіональної археології.

Ключові поняття: Північне Приазов'я, регіональна археологія, новобудовна археологія, археологічні дослідження, матеріальна культура, археологічні пам'ятки, поселення, стоянки, могильники, кургани, поховання, культурний шар, Відкритий лист, розвідки, розкопки, камеральна обробка матеріалу, археологічна культура.

Тема 2. Палеоліт, мезоліт і неоліт Північного Приазов'я

Історіографія. Праці по палеоліту: П.П.Єфименка, В.М.Євсєєва, С.О.Локтюшева, С.М.Замятніна, Ф.В.Луцького, П.І.Борисковського, М.Д.Праслова, В.М.Гладиліна, Д.С.Цвейбель, О.В.Колесника, О.П.Весельського, В.Є.Щелинського, С.М.Кулакова, П.Є.Нехорошева, Ю.М.Захарікова, В.М.Степанчука, О.О.Кротової, І.Г.Підопличко, І.Г.Шовкопляса, А.П.Ларенка, Н.Б.Леонової, О.Ф.Гореліка, В.Ю.Виборного, Ю.Г.Коваля, І.А.Сніжко, О.Б.Вотякової, В.С.Ветрова тощо. *Праці по мезоліту і неоліту:* В.Ф.Спесивцева, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, Н.О.Макаренка, Д.Я.Телегіна, Д.С.Цвейбель, О.Ф.Гореліка, С.М.Дегерменджі, А.В.Цибрія, Н.С.Котової, Ю.Г.Коваля, В.О.Манько, Ю.Я.Виборного, Ю.Я.Рассамакіна, І.Ф.Левицького, А.Д.Столяра, О.О.Бритюка тощо.

Пам'ятки. Палеоліт: Деркул, Червоний Яр, Амвросіївка, Білоярівка, Успенка, Антонівка, Білокузьминівка, Олександрівка, Ханжонково, Черкаське, Рубіжне, Дружківка, Самсонове, Обрив, Рогалик, Передельськ, Яма, Янісоль, Біла Гора, Суха Кам'янка, Кальчик, Новоазовськ тощо. *Мезоліт і неоліт:* Пришиб, Шевченко, Кремінна Гора, Біла Гора, Середній Яр, Замовники, Бондариха, Маріупольський могильник, Широкинський гірський комплекс, Червоне, Балка Рідкодуб, Устя Осколу, Олександрівка, Кругле Озеро, Видилиха, Лиманське Озеро тощо.

Проблематика: первісне залюднення Східноєвропейської рівнини; проблема ашелю Східної Європи та Приазов'я, східний мікок; пластинчасті індустрії; палеогеографічні умови Східної Європи в середньому палеоліті; проблема переходу від середнього до верхнього палеоліту в контексті донецької археології; залежність розселення неандертальців від статичних і динамічних ресурсів; ранній палеоліт Приазов'я. Діагностика Амвросіївського кістко вища. Зміст терміна «східний епіграветт»; степовий верхній палеоліт; технологія пластинчастих індустрій; ландшафти та палеогеографічні умови; функціональна типологія пам'яток; господарсько-культурні типи пізнього палеоліту; пам'ятки мобільного мистецтва та дискусія щодо їх трактування. Походження мезолітичних культур Приазов'я в євразійському контексті; регіональні групи мезолітичних пам'яток; неолітичні культури Приазов'я; етнічний склад

неолітичних культур (пізні «кроманьйонці» Приазов'я та «протоугрофіни» лісостепу); регіональні групи пам'яток; роль відтворюючої економіки в харчовій сфері місцевих племен; значення місцевих майстерень з виробництва кам'яних знарядь; датування Маріупольського могильника.

Ключові поняття: архантропи, неандертальська людина, льодовиковий період, техніка ретуші, чоппер, чоппінг, ручне рубило, скребло, нуклеус, вістря дротиків та списів, печерний живопис, голоцен, лук і стріли, доместикація, індивідуалізація мистецтва, гарпуни, сітки, човни, мікроліти та макроліти, вкладишеві знаряддя, привласнюючи та відтворюючи форми господарства, розпилювання, шліфування, свердління, кераміка.

Тема 3. Енеоліт і доба бронзи Північного Приазов'я

Історіографія: праці М.Ю.Бранденбурга, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, Д.Я.Телегіна, О.О.Кротової, В.І.Клочка, Я.П.Гершковича, Д.П.Кравця, Ю.Я.Рассамакіна, Т.О.Шаповалова, С.С.Березанської, В.В.Отроценка, В.Я.Кияшка, С.О.Локтюшева, Т.Б.Попової, О.Г.Шапошникової, С.Н.Братченка, С.Й.Татарінова, Р.О.Литвиненка, С.М.Санжарова, І.А.Післарія, О.С.Смирнова, В.О.Посереднікова, В.Ф.Клименка, А.М.Усачука, В.В.Циміданова, В.М.Горбова, Ю.Б.Полідовича, В.К.Кульбаки, Ю.М.Бровендера, Р.О.Мимохода тощо.

Пам'ятки: Кам'яна Могила, Перекат, Кременівка, Яма, Червоне, Володарське, Донецьк, Іллічівка, Лиманське Озеро, Усове Озеро, Безіменне, Широка Балка, Степанівка; Бахмутський гірничо-металургійний центр; курганні та ґрунтові могильники Північного Приазов'я; малюнки Кам'яної Могили та печери Архундияс-тарама у Приазов'ї тощо.

Проблематика: поділ на етнокультурні комплекси; енеолітичні культури Північного Приазов'я: (середньостогівська, нижньомихайлівська, кемі-обинська). Ямна культурно-історична спільність. Поселення, могильники та предмети матеріальної культури. Катакомбна культурно-історична спільність. Локальні варіанти. Періодизація та хронологія. Матеріальна культура. Культура Бабине (багатопружкової кераміки). Зрубна культурно-історична спільність. Сабатинівська культура. Варіанти домобудівництва пізнього бронзового віку; хронологічний поділ і проблеми періодизації; роль автохтонності та міграційних процесів у розвитку місцевих культур; проблеми соціальної історії; значення місцевого металовиробництва доби бронзи.

Ключові поняття: кераміка, глиняний посуд, культ предків, мідь, орне землеробство, колесо, гарба, кургани, верхова їзда, гончарна піч, міжплеменний обмін, землеробські культури, зернотерки, вузда, шнурова орнаментация, монументальна скульптура, кромлехи, антропоморфні стели, класове суспільство, бронза, горн, тигель, ллячка, кельти, майнова нерівність, батьківське право, патріархальні відносини, гостродонний горщик, вохра, кістяні рурочки та молоточкоподібні шпильки, глиняні маски, катакомба, шахта, камера, жарівниця та курільниця, зруб, тризна, жертвопринесення коня.

Тема 4. Ранній залізний вік та пам'ятки часу Великого переселення народів у Північному Приазов'ї

Історіографія: праці П.М.Піневича, О.К.Тахтаєва, В.А.Іллінської, А.О.Моруженко, Л.Г.Шепко, Н.П.Зарайської, О.Р.Дубовської, В.О.Косікова, Ю.Б.Полідовича, В.А.Підобіда, О.Я.Привалової, О.І.Привалова, В.С.Ольховського, М.М.Ключнева, С.Й.Татарінова, Д.П.Кравця, Б.Ю.Міхліна, С.Р.Хозіна, О.С.Симоненка, В.К.Гриба тощо.

Пам'ятки: Кам'яна Могила, Бондариха, Передерієва Могила, Двогорба Могила, Чугуно-Крепинка, Шевченко, Квашине, Кременівка (Чердакли), Стила, Антрацит, Новоазовськ, Новоамвросіївка, Білосарайська Коса, Сопіне тощо.

Проблематика: Господарсько-економічний та соціально-культурний зміст епохи. Металургія заліза та її революційне значення в техніці та виробництві. Загальна культурно-історична ситуація на теренах Північного Приазов'я. Походження передскіфських етносів від носіїв культур фінальної бронзи; субкультура скіфської еліти; етнічний склад скіфів Північного Приазов'я; Могильники та поселення. Матеріальна культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, рогу та дерева. Господарство, суспільні відносини та релігія. Скіфський звіриний стиль. Скіфи та грецькі поліси. Сармати на теренах Північного Приазов'я. Історіографія питання. Ареал, періодизація та хронологія. Поховальний обряд. Матеріальна

культура: кераміка, вироби з металів, каменю, кістки, дерева. Реконструкція господарства, соціальних відносин та духовної культури. Проблема датування гунських пам'яток; етнічна належність населення пеньківської культури, поширення цієї культури на схід, контакти зі степовими кочовиками; сармати або гуно-сармати; гуни, авари, ранні болгари – проблеми періодизації.

Ключові поняття: тризна, жертвопринесення коня, мечі-акінаки, наконечники списів, пряжки, фібули, кресала, кружальний посуд, бронзові дзеркала, флакони, прясла, точильні бруски, культові курильниці, поліси, некрополі, венеди, анти, склавини, поля поховань, серпи, зернотерки, гончарний посуд, наральники, глинобитні печі, трупоспалення, ґрунтові катакомби, велике переселення народів,.

Тема 5. Археологічні пам'ятки середньовіччя Північного Приазов'я та ранньомодерної доби

Історіографія: праці М.Ю.Бранденбурга, В.О.Городцова, М.В.Сібільова, С.О.Плетнєвої, М.Л.Швецова, В.К.Гриба, Т.М.Потьомкіної, О.В.Євглевського, В.Ф.Клименка, С.Й.Татарінова, М.І. Артамонова, В.К.Міхєєва, О.Г.Копила, Е.Є.Кравченка, Д.І.Багалія, М.О.Макаренка, В.О.Пірка, А.В.Шамрая, В.М.Гоброва, Р.І.Саєнко, Р.П.Божко, М.М. Ключнєва тощо.

Пам'ятки: Донецька агломерація середньовічних городищ (Маяцьке, Сидоровське, Теплінське, Кіровське, Райгородське, Жовте та ін.), поселення і кочовища Приазов'я; мусульманські могиляники (Сидорове, Маяки, Жовте та ін.), «язичницькі» курганні та ґрунтові могиляники хазар; Ляпинська Балка; городища та поселення половецького та золотоординського часу; «смуга заселення» уздовж морського узбережжя; елітні ординські курганні та ґрунтові поховання (Ново-Іванівка, Ясинувата, Гусельщикове, Попов Яр та ін.); «кам'яні баби» й основні регіональні зібрання середньовічних кам'яних скульптур (Донецький ОКМ, Донецький національний університет, Маріупольський краєзнавчий музей та ін.); Балі-Сарай (Мелекине); фортеці (Торська, Бахмутська); Кальміуська паланка; Сланчанська паланка; Кальміуська сакма; морська пристань на Кривій Косі; городище пізнього середньовіччя на території заводу «Азовсталь» у м. Маріуполь; Білгородська лінія, Ізюмська лінія; пізні генуезькі колонії Північного Приазов'я; знахідки монет Кримського ханства.

Проблематика: Приазов'я в контексті євразійських трансконтинентальних торгових шляхів; «від кочовищ до міст»; система землекористування в Приазов'ї; політико-адміністративна система; етнічний і релігійний склад західних ділянок Хазарії; роль протослов'янського населення (анти) з обрядом кремації; участь візантійської торгівлі в економіці Західної Хазарії; діагностика іудейських та болгарських поховань Північного Приазов'я хазарського часу; археологічний контекст «Слова о полку Ігоревім»; пошук місць битв на р. Калці (1223 і 1380 рр.); проблема локалізації генуезьких торговельних колоній на морському узбережжі (італійські мапи-портолани й археологічні реалії); сухопутна дорога між Азаком і Кримом уздовж Північного Приазов'я XIV ст.; «Дике Поле» в XV ст.; участь кримськотатарського (ногайського) населення в економіці і політиці «Дикого Поля» в XV–XVI ст.; діагностика поховальних і поселенських пам'яток ногайських татар Північного Приазов'я у XVII ст.; нумізматичні знахідки, їх значення; кордон між етнографічною та археологічною проблематикою пізнього середньовіччя та раннього модерного часу.

Ключові поняття: археологія пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, кочові племена, ґрунтові поховання, городища, кам'яні «баби», шаблі, Салтівський могиляник, Маяцьке городище, козацтво, січі, фортеці, поля битв, мапи-портолани, «Дике Поле».

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	денна форма		Заочна форма	
	усього	у тому числі	усього	у тому числі

		л	п	Зал.	інд	с.р.		л	п	Зал.	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7						
Тема 1. Історія вивчення археології Північного Приазов'я	18	2				18						
Тема 2. Палеоліт, мезоліт і неоліт	18	1	1			15						
Тема 3. Енеоліт і доба бронзи	18	1	1			15						
Тема 4. Ранній залізний вік та пам'ятки часу Великого переселення народів	18	1	1			15						
Тема 5. Археологічні пам'ятки середньовіччя та ранньомодерної доби	18	1	1			15						
ІНДЗ			-	2		-						
Усього годин	90	6	4	2		78						

5. Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія вивчення археології Північного Приазов'я	0
2	Кам'яна доба Північного Приазов'я	1
3	Мідний і бронзовий віки Північного Приазов'я	1
4	Ранній залізний вік Північного Приазов'я та пам'ятки епохи Великого переселення народів	1
5	Старожитності середньовіччя та Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.	1

Семінарське заняття 1.

Тема: Історія вивчення археології Північного Приазов'я.

1. Історія вивчення кам'яного віку.
2. Історія вивчення пам'яток доби бронзи.
3. Історія вивчення пам'яток раннього залізного віку.
4. Історія вивчення середньовічних пам'яток.
5. Історія археологічного вивчення пам'яток початку Нового часу.

Семінарське заняття 2.

Тема: Кам'яна доба Північного Приазов'я.

1. Природне оточення у пізньому плейстоцені.
2. Середній палеоліт.
3. Пізній палеоліт.
4. Фінальний палеоліт.
5. Мезоліт.
6. Неоліт.

Семінарське заняття 3.

Тема: Мідний і бронзовий віки Північного Приазов'я.

1. Енеоліт.
2. Пам'ятки ямної культури.
3. Пам'ятки катакомбної культури.
4. Пам'ятки бабинської культури.

5. Пам'ятки зрубної культури.
6. Пам'ятки сабатинівської та білозерської культур.

Семинарське заняття 4.

Тема: Ранній залізний вік Північного Приазов'я та пам'ятки епохи Великого переселення народів.

1. Ранній залізний вік. Племена передскіфського часу. Чорноліська культура.
2. Кіммерійці.
3. Скіфські пам'ятки.
4. Сарматські пам'ятки.
5. Готи, гуни, ранні болгари.

Семинарське заняття 5.

Тема: Старожитності середньовіччя та Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.

1. Старожитності Хазарського каганату.
2. Пам'ятки печенізько-торчеського періоду.
3. Пам'ятки половецького періоду.
4. Пам'ятки золотоординського періоду.
5. Археологічні пам'ятки XV–XVIII ст. (Генуезькі колонії Північного Приазов'я, татарські улуси тощо).
6. Фортеця Домаха.

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Етапи дослідження археологічних пам'яток Північного Приазов'я	8
2	Археологічні культури Північного Приазов'я	8
3	Регіональні наукові археологічні періодичні видання	8
4	Палеоліт Північного Приазов'я	8
5	Енеоліт та доба бронзи Північного Приазов'я	8
6	Ранній залізний вік Північного Приазов'я	8
7	Ранні слов'янські та середньовічні степові археологічні культури	7
8	Методи польової роботи з археологічними пам'ятками	8
9	Дослідження пам'яток XVI-XVII ст.	7
10	Основні музейні археологічні зібрання	8
Разом		78

7. Індивідуальні завдання

Написання рефератів, повідомлень, складення таблиці синхронної періодизації за історичними та археологічними даними, вивчення фактичного матеріалу, визначення історіографічних проблем, аналіз джерельної бази, підготовка тестових завдань, опрацювання наукової літератури.

Опрацювання підручників та монографій

Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья / Н. Д. Праслов. – Л. : Наука, 1968.

Неприна В. И. Памятники каменного века Левобережной Украины / В. И. Неприна, Л. Л. Зализняк, А. А. Кротова. – К. : Наук. думка, 1986.

Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К. : Наук. думка, 1991.

Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С. Н. Братченко. – К. : Наук. думка, 1976.

Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев. – Харьков, 2001.

Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории народов Восточной Европы / А. П. Новосельцев. – М., 1990.

8. Методи навчання

Основними формами організації навчання є лекції, семінарські заняття, реферування навчальної і наукової літератури, виконання індивідуального завдання.

9. Методи контролю

Основними формами контролю є:

- поточний - перевірка знань на семінарських заняттях, самостійних і контрольних роботах, ведення конспекту семінарів;
- проміжний - атестація;
- семестровий – залік.

10. Критерії оцінювання

Сума балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ECTS	Оцінка за національною шкалою		Критерії оцінювання
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку	
90-100	A	відмінно	зараховано	Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили.
82-89	B	добре	зараховано	Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна.
74-81	C			Студент вміє зіставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці;

				контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок.
64-73	D	задовільно		Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих.
60-63	E			Студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні.
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання	Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу.
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів.

11. Засоби оцінювання; залік; стандартизовані тести; поточне оцінювання роботи на семінарських заняттях, презентації результатів виконаних завдань.

12. Розподіл балів, які отримують студенти для заліку

Поточне тестування та самостійна робота									Сума
Змістовий модуль №1					Змістовий модуль № 2				
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	100
10	10	10	15	15	10	10	10	10	

T1, T2 ... T9 – теми змістових модулів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю	не зараховано з

		повторного складання	можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

13. Інструменти, обладнання та програмне забезпечення

1. тестові завдання, методичні рекомендації з археології.

Методи поточного контролю: семінарські заняття, контрольні роботи, опрацювання навчальної та наукової літератури, модульні контролі знань.

Зразок типового тестового завдання поточного контролю

1. “Неолітична революція” – це

- А. Поява відтворюючої економіки;
- Б. Техніка обробки каміння;
- В. Етап пізнього палеоліту;
- Г. Варіант промислової економіки.

2. Фахівці в галузі доби бронзи Північного Приазов'я:

- А. Литвиненко Р.О.;
- Б. Горелік О.Ф.;
- В. Цвейбель Д.С.;
- Г. Горбов В.М.

Теми контрольних робіт (рефератів, презентацій)

1. Класифікація поселень, стоянок, городищ.
2. Типи могильників.
3. Методика археологічних розвідок.
4. Типи археологічних пам'яток Північного Приазов'я.
5. Методика дослідження ґрунтових могильників.
6. Методика дослідження курганних насипів.
7. Методика дослідження поселень, селищ, городищ (за вибором студента).
8. Палеолітичні стоянки у Північному Приазов'ї.
9. Мезоліт Північного Приазов'я.
10. Неоліт Північного Приазов'я.
11. Археологічні культури міді у Північному Приазов'ї.
12. Пам'ятки доби бронзи Північного Приазов'я.
13. Відомості про скіфів у античних авторів.
14. Скіфська археологія у Північному Приазов'ї (об'єкт за вибором студента).
15. Дослідження сарматських пам'яток у Північному Приазов'ї.
16. Дослідження пам'яток епохи Великого переселення народів.
17. Пам'ятки салтово-маяцької культури у Північному Приазов'ї.
18. Старожитності середньовіччя Північного Приазов'я.
19. Археологічне дослідження середньовічних міст, селищ, могильників, скарбів (за вибором студента).
20. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я XV–XVIII ст.
21. Проблематика археології на кафедрі історичних дисциплін МДУ.
22. Роботи археологічної експедиції історичного факультету МДУ.
23. Видатні дослідники пам'яток археології Північного Приазов'я: Борисковський П.І., Бранденбург М.Ю., Братченко С.Н., Бровендер Ю.М., Горбов В.М., Городцов В.О., Євсєєв В.М., Клименко В.Ф., Косіков В.А., Кротова О.О., Кульбака В.К., Литвиненко

Р.О., Макаренко М.О., Моруженко А.О., Отрошенко В.В., Піневич П.М., Плетньова С.О., Санжаров С.М., Татаринів, М.І., Телегін Д.Я., Тереножкін О.І., Усачук А.М., Цвейбель Д.С., Шаповалов Т.О., Швецов М.Л.

Питання до заліку

1. Археологічна періодизація.
2. Зв'язок археології з іншими науками.
3. Археологічні джерела з вивчення Північного Приазов'я.
4. Основні типи археологічних пам'яток Північного Приазов'я.
5. Методи польових археологічних досліджень.
6. Етапи вивчення археології Північного Приазов'я.
7. Становлення археології у Північному Приазов'ї як науки.
8. Археологія у дореволюційний період. Наукова біографія В.О. Городцова.
9. Приазовська археологія 20 – 40-х рр.
10. Наукова біографія В.М. Євсєєва.
11. Наукова біографія М.О. Макаренка.
12. Методика розкопок курганів.
13. Стратиграфія. Культурний шар. Типи поховань.
14. Археологічні культури та культурно-історичні спільності.
15. Наукова діяльність Д.С. Цвейбель.
16. Науковий доробок Т.О. Шаповалова.
17. Наукова біографія А.О. Моруженко.
18. Наукова діяльність В.А. Косікова.
19. Науковий доробок В.М. Горбова.
20. Науковий доробок Р.О. Литвиненка.
21. Загальна характеристика пам'яток археології Північного Приазов'я.
22. Періодизаційна схема В. О. Городцова та її сучасне розуміння.
23. Характеристика основних етапів палеоліту Північного Приазов'я.
24. Ранньопалеолітичні стоянки.
25. Пізньопалеолітичні стоянки.
26. Мезолітичні стоянки.
27. Неоліт Північного Приазов'я.
28. Проблема походження відтворюючого господарства. Неолітична революція.
29. Сучасні періодичні регіональні археологічні видання.
30. Маріупольський могильник.
31. Неолітичні кремнеобробчі майстерні.
32. Енеоліт Північного Приазов'я.
33. Загальна характеристика бронзового віку Північного Приазов'я.
34. Культури бронзового віку Північного Приазов'я.
35. Пам'ятки ямної культури.
36. Пам'ятки катакомбних культур.
37. Пам'ятки бабинської культури.
38. Пам'ятки зрубної культури.
39. Поховання зрубної культури у Приазов'ї.
40. Поселення зрубної культури у Приазов'ї.
41. Фінальний етап епохи бронзи (сабатинівська, білозерська, бондарихінська, білогрудівська культури).
42. Загальна характеристика Раннього залізного віку України.
43. Степ і лісостеп в Ранньому залізному віці. Кіммерійці.
44. Скіфські поховання.
45. Сармати.
46. Бахмутський гірничо-металургійний центр Донбасу.

47. Двогорба Могила біля Маріуполя.
48. Золотий шолом з Передеріївої Могили.
49. Сарматський комплекс з Чугуно-Крепинки.
50. Хазарські могильники Північного Приазов'я.
51. Хазарські поселення Північного Приазов'я.
52. Проблема локалізації місця подій 1223 р. на р. Калці.
53. Археологічні дослідження укріплення «Кальміус» у м. Маріуполь.

14. Рекомендовані джерела інформації

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Археология Украинской СРСР: В 3-х т. - К., 1985, 1986. Т. 1-3.
2. Археология Украинской РСР: У 3-х т. - К., 1971. Т. 1-3.
3. Археологія України : курс лекцій / за ред. Л.Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2004.
4. Вінокур І.С. Археологія України : підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / І.С. Вінокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004.
5. Давня історія України: У 2-х кн. / Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький Д.Н., Моця О.П. та ін. – К., 1994, 1995.
6. Давня історія України: У 3-х кн. / Толочко П.П. та ін. – К., 1997, 1998.
7. Малєєв Ю.М. Словник археологічних термінів: Навч. Посібник / Ю.М. Малєєв. – К., 1999.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белановская Т.Д. Неолит Северо-Восточного Приазовья и Подонья. Неолит Юга / Т.Д. Белановская, Д.Я. Телегин // Неолит Северной Евразии / ред. Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, 1996.
2. Березанская С.С. Поселение срубной культуры Усово Озеро на Северском Донце / С.С. Березанская. – К. : Наук. думка, 1982.
3. 20. Божко Р.П., Косиков В.А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц. ДАС. № 8. Донецк, 1998. С. 5—14.
4. Борисковский П.И. Палеолит Украины / П.И. Борисковский // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1953. – № 40.
5. Гавриленко І.Г. Зимівниківська археологічна культура (до історії раннемезолітичного населення Лівобережної України) / І.Г. Гавриленко. – Полтава, 2000.
6. Герасименко Н.П. Природная среда обитания мустьерского человека в Донбассе / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
7. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочівників степів Східної Європи / Л.С. Гераськова. – К. : Наук. думка, 1991.
8. Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабашиновского керамического комплекса / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997.
9. Гершкович Я.П. Етнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-восточное Приазовье – Подонцовье) / Я.П. Гершкович // АА. – Вып. 7. – Донецк, 1998.
10. Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик. – Луганск, 2001.
11. Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы / В.Н. Гладилин. – К. : Наук. думка, 1976.
12. Гладилин В.Н. Ранний палеолит / В.Н. Гладилин // Археология Украинской ССР. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1.
13. Горбов В.Н. Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века / В.Н. Горбов // АА. – Вып. 6. – Донецк, 1997.

14. Горбов В.Н. Раннесрубно-многоваликовский горизонт на поселении Раздольное в Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 10. – Донецк, 2001.
15. Горбов В.Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.
16. Горбов В.М., Божко Р.П., Усачук А.М. Дослідження поселення Кальміус. Україна і світ: проблеми історії. Збірник матеріалів конференції. Маріуполь, 2015. С. 168—170.
17. Горбов В.М., Божко Р.П., Усачук В.М. Дослідження на території м. Маріуполя. АДУ 2015. Київ, 2016. С. 31—32.
18. Гриб В.К., Швецов М.Л. Грунтовый могильник Ждановский – памятник раннесредневекового времени в Северном Приазовье. Степи Восточной Европы в средние века. М., 2016. С. 150—170.
19. Гурина Н.Н. Древние кремнедобывающие шахты на территории СССР / Н.Н. Гурина. – Л., 1976.
20. Даниленко В.Н. Неолит Украины / В.Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1972.
21. Даниленко В.Н. Энеолит Украины / В.Н. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1974.
22. Дегерменджи С.М. Курганы Донеччины: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С.М. Дегерменджи // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004.
23. Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции новочеркасских погребений Северного Причерноморья / О.Р. Дубовская // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – Вып. 6.
24. Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка / В.М. Євсєєв // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947.
25. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888-1902 гг. – СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908.
26. Забавин В.О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века / В.О. Забавин // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.
27. Забавин В.О. Топографические и ландшафтные особенности размещения курганов срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецк: Вид-во ДонНУ, 2012. – № 16.
28. Забавин В.О. Пам'ятки зрубної культури Північного Приазов'я в дослідженнях експедицій під керівництвом С.Н. Братченка / В.О. Забавин // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. – Луганськ, 2012.
29. Забавин В.О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. / В.О. Забавин // Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. – Маріуполь, 2012.
30. Забавин В.О. Історія досліджень поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я / В.О. Забавин // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4/5 (спецвипуск). – Маріуполь: Вид-во МДУ, 2012.
31. Забавин В.О. Характеристика погребальных сооружений срубной культуры Северного Приазовья / В.О. Забавин // ДАЗ. – Донецк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17.
32. Забавин В.О. Пам'ятки зрубної культури Надазов'я в дослідженнях новобудовних експедицій (1970-ті – 1991 рр.) / В.О. Забавин // Шості Новицькі читання. Науково-практична конференція. ЗНУ. (17.11.2014).
33. Забавин В.О., Небрат С.Г. Розкопки кургану Седоркин на півдні Донецької області. ДАЗ. № 21. Вінниця, 2018. С. 175—191.
34. Забавин В.О., Небрат С.Г. Археологічні дослідження поселення зрубної культури біля с. Кременівка у північно-східному Приазов'ї (за матеріалами 2018 р.). Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. Вип. 24. Маріуполь, 2019. С. 29—43.
35. Забавин В.О., Небрат С.Г. Кераміка з поселення зрубної культури біля с. Кременівка (за матеріалами розкопок 2018 року). Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів конференції. Маріуполь, 2019. С. 97—101.
36. Зарайская Н.П. Скифские памятники Шевченковского могильника / Н.П. Зарайская, А.И. Привалов // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1992. – Вып. 2.
37. Ильюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л.С. Ильюков, Л.М. Казакова. – Ростов: Изд-во Ростовского ун-та, 1988.
38. История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область / под ред. И. Транько. – К., 1971.
39. Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья / В.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III. – Ростов-на-Дону, 1998.
40. Каталог случайных археологических находок / под ред. А.В. Колесника // Археологический альманах. – Донецк, 1993. – Вып. 1.
41. Кириллов А.К. Курганы Донецкой области как объекты исследований археоастрономии / А.К. Кириллов // АА. – Вып. 25. – Донецк, 2011.
42. Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994.

43. Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины / В.Ф. Клименко. – Енакиево, 1998.
44. Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса / А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк, 2003. – Вып. 12.
45. Колесник А.В. Черкасское – комплексный памятник археологии на Северском Донце / А.В. Колесник, А.П. Весельский // Археологический Альманах. – Донецк, 2005. – Вып. 17.
46. Косиков В.А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц / В.А. Косиков, Р.П. Божко // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8.
47. Косиков В.А. Новые документы о пребывании М.О. Макаренко в Донбассе // Новые страницы истории Донбасса. – Кн. 7. – Донецк, 1999.
48. Косиков В.А. История исследования археологических памятников Донбасса / В.А. Косиков. – Донецк: Истоки, 2001.
49. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / Кривцова-Гракова О.А. // МИА. – 1955. – Вып. 46.
50. Кульбака В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 1998.
51. Кульбака В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2000.
52. Кульбака В. Давні індоевропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002.
53. Кульбака В. Соматичні культури: рослина, напій, божество / В. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2003.
54. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В.К. Кульбака, В.О. Забавин, С.Г. Небрат // Гілея : науковий вісник: Зб. наук. пр. – Київ.: ВІРУАН, 2009. – Вып. 29.
55. Кульбака В.К. Катакомбные погребения бронзового века у села Калиновка / В.К. Кульбака, С.Г. Небрат // Літопис Донбасу. – Донецк: Донбас, 2010. – Вып. № 18.
56. Кучугура Л.И. История исследований древностей Приазовья. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. [Р.П. Божко, Т.Ю. Були, Н.Н. Гашенко и др.]. Мариуполь, 2006. С. 294—302.
57. Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930 – 1933 роках. Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень. Вип. 2. Київ, 2007. С. 71—86.
58. Кучугура Л.І. Археологічне вивчення Кальміуської паланки. Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 20. Част. 1. Київ, 2011. С. 79—83.
59. Курганы Донбасса / под ред. А.В. Колесника // Археологический альманах. – Донецк, 2004. Вып. 14.
60. Лапко М.В. Край вугілля й металу / М.В. Лапко. – К.: Наука, 1969.
61. Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999.
62. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях Каменных Могил / Р.А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999.
63. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія на сході України : основні віхи, результати і наслідки / Р.О. Литвиненко // Історичні записки. – Луганськ, 2012. – Вып. 33.
64. Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України / В.О. Манько // Кам'яна доба України. – К. : Шлях, 2006. – Вып. 9.
65. Макаренко М.Е. Маріупільський могильник / М.Е. Макаренко. – К. : Вид-во ВУАК, 1933.
66. Мезолит СССР / под ред. Б.А. Рыбакова. – М.: Наука, 1985.
67. Михайлов Б.Д. Курганы эпохи бронзы в бассейне реки Молочная / Б.Д. Михайлов // Каменная Могила и ее окрестности. – Запорожье: Дикое поле, 2008.
68. Михлин Б.Ю. Граффити на котле из Донецкой области / Б.Ю. Михлин // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1974. – Вып. XI.
69. Небрат С.Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність / С.Г. Небрат // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012.
70. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001.
71. Небрат С.Г., Забавин В.О. Поселения эпохи поздней бронзы Северо-Восточного Приазовья (история полевых исследований и характеристика источников). Україна у світовому історичному просторі. Збірник матеріалів конференції. Маріуполь, 2018. С. 76-80.
72. Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. / В.А. Пирко. – К., 1988.
73. Пирко В. Заселення Донетчини у XVI–XVIII ст. / В. Пирко. – Донецьк, 2003.
74. Плетнева С.А. От кочевий к городам / С.А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 142.

75. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния / С.А. Плетнева // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1974. – Вып. Е4-2.
76. Ольховский В. С. Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. / В.С. Ольховский, Г.Л. Евдокимов. – М., 1994.
77. Подобед В.А. Курган срубной культуры могильника Зинцева Балка (Северо-Восточное Приазовье) / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2013. – № 17.
78. Привалова О.Я. Двугорбая Могила / О.Я. Привалова, Н.П. Зарайская, А.И. Привалов // Древности степной Скифии. – К. : Наук. думка, 1982.
79. Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. – К.: КНТ, 2013.
80. Самар В.А. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции) / В.А. Самар, А.Л. Антонов // Музейний вісник. – Вип. 2. – Запоріжжя, 2002.
81. Самар В.А. История изучения памятников археологи на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье) / В.А. Самар // Музейний вісник. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2005.
82. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко // АА. – Вып. 14. – Донецк, 2004.
83. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / сост.: О.Я. Привалова, А.И. Привалов. – К. : УООПИК, 1988.
84. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / под ред. Б.А. Рыбакова. – М. : Наука, 1989.
85. Тарасенко Е.Н. Окрестности Розовки до монгольского нашествия. Исторический очерк / Е.Н. Тарасенко.– Мариуполь: ЧП "СВБ - ЛЮКС", 2012.
86. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины / С.И. Татаринов. – Артемовск, 1993.
87. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д.Я. Телегін. – К.: Наук. думка, 1973.
88. Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К. : Наук. думка, 1976.
89. Тощев Г.Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.) / Г.Н. Тощев. – Запорожье, 1997.
90. Тощев Г.Н. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры) / Г.Н. Тощев, М.В. Ельников, О.В. Дровосекова. – Запорожье, 2003.
91. Усачук А.Н. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII–XIX веках / А.Н. Усачук, А.В. Колесник // Літопис Донбасу. Краєзнавча збірка. – Донецьк, 2004. – № 12.
92. Усачук А.Н. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века) : мифы и реальность / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, А.В. Колесник // Археологический Альманах. – Донецк, 2004. – Вып. 14.
93. Усачук А.М. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) / А.М. Усачук, В.В. Циміданов, В.А. Подобід, Р.О. Литвиненко // АДУ в 2005 – 2007 рр. – Київ – Запоріжжя, 2007.
94. Шапошникова О.Г. Багатошарове поселення поблизу с. Раздольне на р. Кальміус / О.Г. Шапошникова // Археологія. – 1964. – Т. XXII.
95. Швецов М.Л. Половецкие святилища / М.Л. Швецов // Советская археология. – 1979. – № 1.
96. Шепель К.О. Антропологічний тип населення басейнів Сіверського Дінця та Кальміусу в епоху енеоліту - бронзи / К.О. Шепель // Археологія. – № 49. – 1985.
97. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966). Бібліографія / І. Г. Шовкопляс. – К. : Наук. думка, 1969.